

О. В. Бузько, М. Роде

СПІЛЬНОТА В ЗОБРАЖЕННЯХ: АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ЖИТТЄПІСУ ХВЕДОРА ВОВКА

Фонд Хведора Вовка містить інформацію не лише про його найвідоміші наукові праці, а й про мережу друзів, знайомих і колег, які супроводжували його у приватному, науковому та громадському житті. У статті розглянуто пам'ятні зображення (малюнок та фотографії), які раніше не були предметом спеціального аналізу.

Ключові слова: історія знання, історія науки, фотографія, дольмен, еміграція.

ДОЛЬМЕНИ У ФОНДІ ВОВКА ¹

У липні поточного року у Науковому архіві ІА НАН України розпочався проект із оцифрування великого за обсягом і цінного за вмістом особового фонду українського етнографа, археолога, антрополога, громадського діяча Хведора Вовка (1847—1918) ². Проект реалізується за підтримки Volkskundemuseum Wien (Віденського музею народознавства), ERSTE Stiftung (Відень) та Photoinstitut Bonartes (Відень), має закінчитись наприкінці 2023 р. Результатом стануть оцифровані фотографії та скляні негативи на сайті <http://vovk.archive.iananu.com/>.

1. Відповідно до структури статті, більша частина розділу про французький період Хв. Вовка, деталі біографії Хв. Вовка і М. Драгоманова, висновки написані М. Роде; О. В. Бузько написано більші частини вступу і описів персонажів, зображених на малюнку, а також здійснений переклад з німецької розділів, написаних співавтором.

2. Детальна біографія Хв. Вовка висвітлена у працях О. О. Франко (1997; 2001). Історію перевезення фонду вченого до Києва із Петрограда у 1920 р. та початкова робота з його опису див.: Колеснікова, Черновол, Яненко 2012. Про склад фонду та книгозбірні див.: Черновол 2011 та інші праці дослідниці. Про опис фонду у 1956 р. під керівництвом М. І. Вязьмітіної див.: Бузько 2015, с. 197—198.

© О. В. БУЗЬКО, М. РОДЕ, 2023

Сайт про Вовка

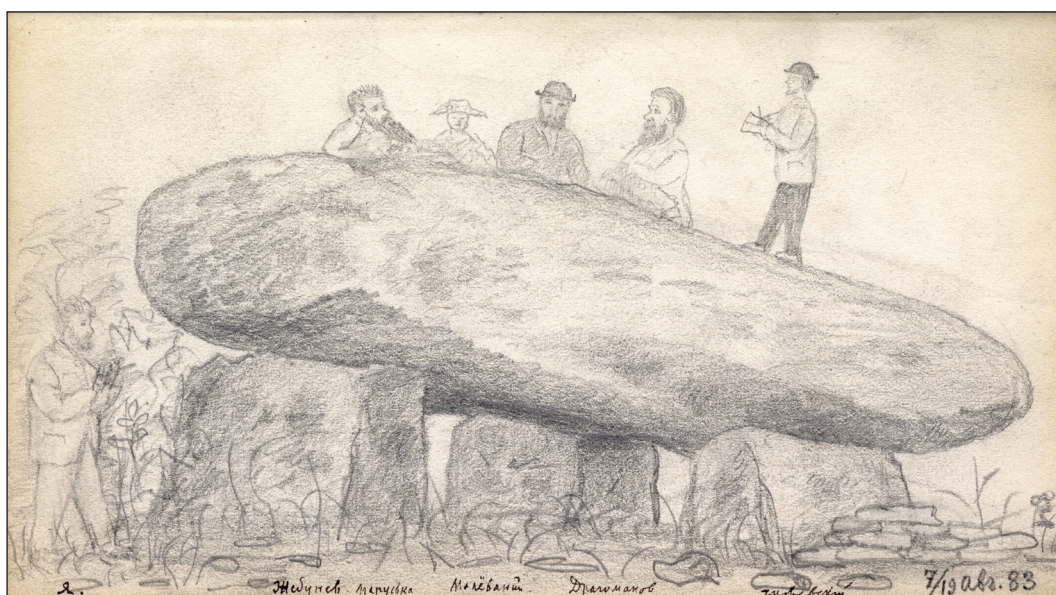
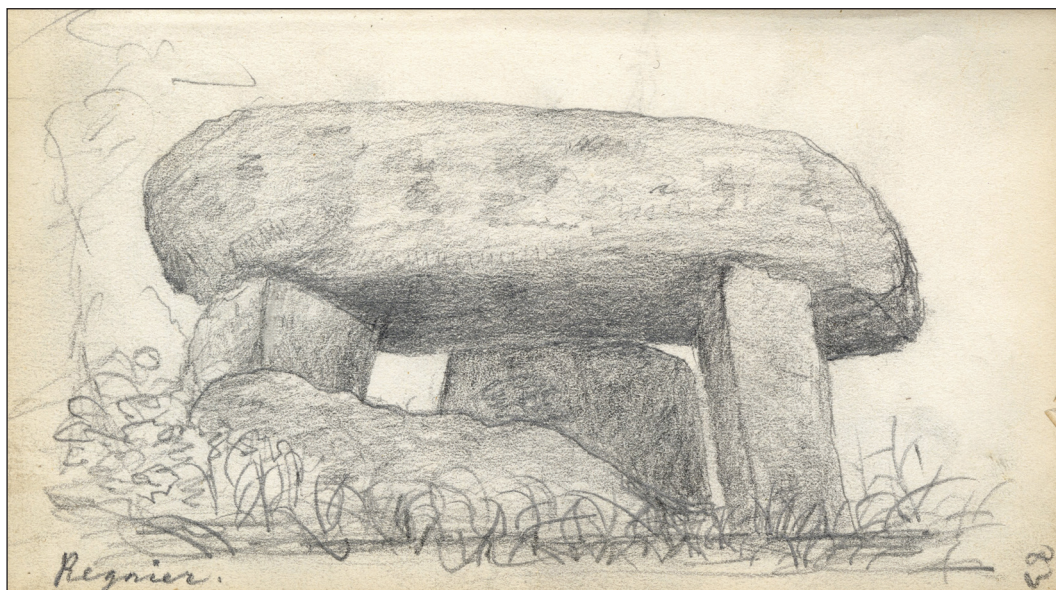

«Казковий камінь»

Під час процесу сканування ми натрапили на цікавий документ — замальовку в нотатнику Хв. Вовка (Блокнот..., арк. 83—84). Малюнок містить точні дані стосовно дати (7/19 серпня 1883 р.), місця (Reignier), зображених людей (Вовк, Жебуньов, Маруська, Мальований, Драгоманов, Чижевський). За підписом на малюнку місце нескладно відшукати — це дольмен La Pierre Aux Fées (з фр. «Казковий камінь») у французькому містечку Реньє, за 14 км від Женеви. Отже, у женевський період еміграції Хв. Вовка і М. Драгоманова вони здійснили цю подорож, і перший зафіксував її таким чином у власному блокноті.

У фонді вченого в Науковому архіві ІА НАН України є ціла тека, присвячена дольменам (ф. 1, спр. 53—55). У ній знаходяться фотографії, зроблені під час екскурсій, фото окремих дольменів, замальовки, вирізки з газет, запрошення на вечери пам'яті Г. де Мортільє — із зображеннями дольменів. Є фото інших мегалітів, серед яких менгіри ³. Бретонське слово «дольмен» спо-

3. Від нижньобретонського *maen* — «каміння» та *hir* — «довгий». В англomовній археології поширене найменування standing stones — «стояче каміння», а Stonehenge — із староанглійської — «висячі каміні».

Аркуші блокноту Хв. Вовка (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 173, арк. 83—84)

чатку використовувалося для опису широкого розмаїття кам'яних пам'ятників або «мегалітів» («великих каменів»), які знаходили тоді по всьому світу.

Дольмени — це мегалітичні поховальні пам'ятники, які були поширені в культурах неоліту і бронзового віку у різних регіонах планети упродовж II—I тис. до н. е. Зазвичай вони складаються із двох (чи більше) необтесаних кам'яних плит, що підпирають величезний надгробний камінь. Вважається, що це поховальні камери, зведені над тілами померлих титулованих осіб.

Дольмени широко поширені на північному заході Європи, зокрема в Бретані — на півночі Франції, на півдні Скандинавії, у Великій Британії, Ірландії, у країнах Бенілюксу. Термін «дольмен» також використовують щодо об'єктів у Центральній та Південній Європі, зокрема у Франції, на Піренейському півострові, у Швейцарії, Італії, на островах Середземного моря.

Дольмени також відомі в Африці та Азії, на Близькому Сході. У деяких частинах світу (як от на острові Сумба, Індонезія) їх продовжують будувати дотепер.

Хв. Вовк цілеспрямовано збирав зображення найрізноманітніших мегалітів — із території Франції, Швейцарії, Іспанії, Єгипту, Російської імперії. З одного боку, це було суто наукове зацікавлення у тогочасному французькому науковому товаристві, а з іншого — можливо, і свого роду данина моді на дольмени, про що свідчить велика кількість друкованих листівок, а не лише особистих фотографій у фонді Хв. Вовка. Деякі з них йому надсилали учні зі словами подяки.

Мегалітичні споруди, маючи флер загадковості, певний час сприймалися як магичні місця язичницького культу, як храми друїдів, велетнів або героїв, і були багатим матеріалом для європейських художників-романтиків. Можна згадати акварель «Дольмен на снігу» (1807) ні-

Листівка до Вовка від французьких колег, 1914 р. (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 4809)

мецького романтика Каспара Давида Фрідріха, «Стоунхендж» англійських живописців Вільяма Тернера (біля 1825) та Джона Констебля (1835). Загадкові мегаліти на тлі хмарного неба, підсвічені сонячними променями або місячним сяйвом — вписувались у меланхолійний ландшафт навіть краще, ніж руїни готичних соборів.

Однак у другій половині XIX ст. почалося вивчення дольменів на високому науковому рівні. Габріель де Мортільє (1821—1898), широко відомий в археології як автор класифікації епох кам'яного віку, заснував журнал «Matériaux pour l'histoire positive et philosophique de l'homme» («Матеріали до позитивної та філософської історії

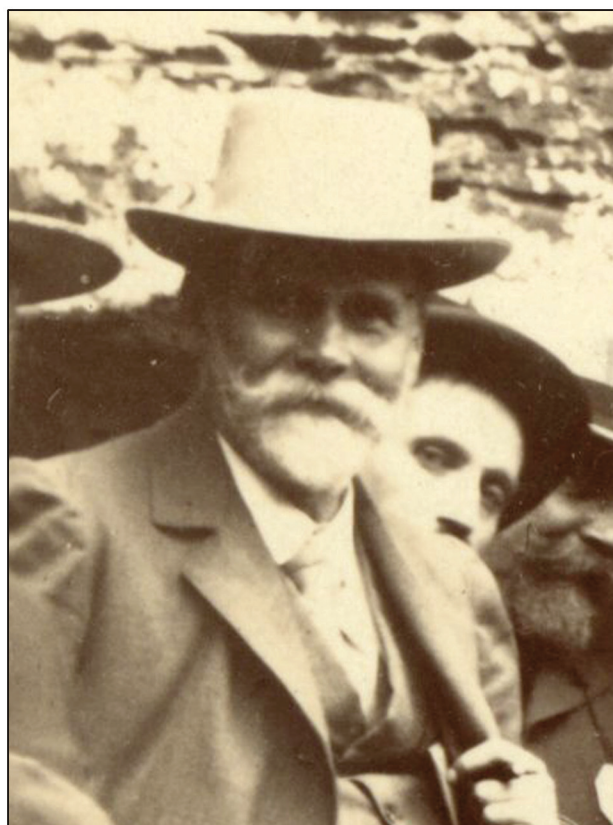
людини»). У одному з номерів журналу за 1876 р. ним наведена таблиця пам'яток доісторичної Франції, де перераховуються (згруповані за департаментами) стоянки первісної людини кам'яної доби: ашель і муст'є, солютре, мадлен, печери з похованнями, а також дольмени (Mortillet 1876, р. 318—319). У фонді Хв. Вовка зберігся «Список мегалітичних пам'яток Франції, що містять скульптурні фігури» з курсу, читаного Мортільє в Антропологічній школі у 1894—1895 рр. (Ecole... 1894—1895). Власна публікація Хв. Вовка про дольмени «Dolmens de l'ole d'Yeu» вийшла друком у 1896 р. у «Бюлетені Паризького Антропологічного товариства» (Volkov 1896).

ВОВК У ФРАНЦУЗЬКІЙ НАУКОВІЙ СПІЛЬНОТІ

У 1887 р. Хв. Вовк переїхав до Парижа з метою вивчення антропології. Його паризький період тривав із 1887 до 1905 р. Тут він швидко встановив контакти із науковою елітою, що групувалась навколо Антропологічної школи. Він регулярно, до 1900 р., відвідував лекції з археології, антропології та порівняльної етнографії. Слухав курси археолога і доісторика Г. де Мортільє (1821—

1898), його сина Адріана (1853—1931) та інших відомих у своїй галузі досліджень паризьких професорів. Крім того, упродовж 1891—1900 рр., брав регулярну участь у наукових екскурсіях Антропологічної школи.

Антропологічне товариство об'єднувало вчених із різномірними політичними та науковими поглядами. Антиклерикальне коло на чолі з Г. де Мортільє слід вважати найбільш радикальним у політичному плані. Хв. Вовк діяв у тісній співпраці з цією групою; А. де Мортільє

Екскурсії Антропологічної школи: Хв. Вовк біля дольмена; за столом другий зліва, б. д.; ліворуч із сивою бородою, у світлому капелюсі, б. д.: загальне зображення і фрагмент (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 54-г; 84-в; 54-г)

Експедиція Антропологічної школи: праворуч обличчям до нас, із сивою бородою і в чорному капелюсі, — Габріель де Мортільє; навпроти нього, у світлому капелюсі — Хв. Вовк, 1894? (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 54-д)

рекомендував його до вступу в Товариство, який відбувся у 1895 р. (Richard 2012, с. 220—221). Таким чином, Хв. Вовк був остаточно прийнятий, професійно і приватно, до кола високопоставлених європейських етнологів, археологів та антропологів. У його фонді збереглися листи від Г. де Мортільє, в яких той звертається до Хв. Вовка «Cher Collègue», «Cher Monsieur» (Листи...). На одній із фотографій, збережених у фонді, ми бачимо на екскурсії самого Г. де Мортільє, а навпроти нього у білому капелюсі — Хв. Вовк.

Хв. Вовк добре інтегрувався у паризькі наукові структури і відзначився вражаючим науковим доробком, створеним переважно французькою мовою. Вже у 1890 та 1891 рр. його статті з'явилися у фольклорному журналі «Mélusine» та в журналі «L'Anthropologie». У наступні роки він написав численні доповіді та рецензії майже для всіх паризьких періодичних видань, що стосувалися сфери його наукових зацікавлень. У своєму колі він виступав як літописець наукових досліджень у Східній Європі. При цьому Хв. Вовк був не лише у ролі перекладача, але й інформував своїх читачів про переплетіння досліджень, мови та політики, особливо щодо антиукраїнських репресій у Російській імперії (Richard 2012).

Після смерті Г. де Мортільє його родина, друзі та академічні прихильники почали проводити низку заходів на честь науковця. Гурток організував дві серії заходів, які поєднували наукову та соціальну складову. І екскурсії, і «Вечері Мортільє» (Diners de Mortillet) мали на меті об'єднати спільноту та сприяти науковому обміну. Н. Шлан-

гер та Ф. Сульє пишуть, що Г. де Мортільє, як ніхто інший, уособлював дисципліну доісторії, а соціальне коло навколо нього підтримувало цей статус через ритуалізовані заходи (Schlanger, Soulier 2001). Учні Г. де Мортільє та його оточення в Антропологічному товаристві ініціювали створення «Товариства наукових екскурсій» після його смерті, яка сталася у вересні 1898 р. Хв. Вовк був центральною фігурою у цьому середовищі. Від самого початку він був членом комітету товариства (Liste... 1901, с. 8). Коли у 1901 р. група виступила з ініціативою спорудження пам'ятника Г. де Мортільє, Хв. Вовк був одним із співорганізаторів (Меню..., арк. 33).

Члени-засновники асоціації були частими гостями щорічних екскурсій Г. де Мортільє і хотіли продовжувати їх, незважаючи на його смерть. Тому вони попросили його сина Адріана, який раніше допомагав батькові в організації та проведенні екскурсій, очолити асоціацію. Наукові інтереси асоціації полягали у наступному: запрошувались представники музеїв та приватні колекціонери; проводились екскурсії Францією та за кордоном; оглядали доісторичні пам'ятки; проводили польові дослідження, зокрема розкопки та дослідження, пов'язані з природничими науками, особливо геологією, палеонтологією, антропологією та етнологією (Fondation... 1901, р. 1).

Число екскурсантів не обмежувалося вузьким колом членів асоціації — ці заходи були публічними та доступними. Однак асоціацію не слід плутати із науково-популярною організацією. Експерти з різних тем, які входили до асоціа-

ції, водили своїх колег по визначних місцях і читали лекції. Наприклад, Хв. Вовк розповідав про сибірську етнографію під час відвідування «Виставки іноземних колоній Азії» (Visite... 1901, р. 80). Попри академічний характер, екскурсії мали важливу соціальну складову, пов'язану із групою та покійним Г. де Мортільє. Остання екскурсія 1900 р. завершилася великою вечерею, під час якої обговорювалися як академічні, так і соціальні питання. Наприкінці вечери Хв. Вовк виголосив фінальний тост і запропонував «*перед тим, як розійтися, підняти келихи на пошану покійного магістра Габрієля де Мортільє*» (Excursion... 1901, с. 95).

«Diners de Mortillet» були світськими зустрічами за трапезою із вишуканими кулінарними шедеврами. Вони стали продовженням серії «Доісторичних вечерь», які Г. де Мортільє влаштовував для групи протягом багатьох років. Ілюстровані запрошення представляють про-

блемний ідеологічний світ європейської науки, до якої належав і Хв. Вовк. Деякі з них натякали на «примітивність» доісторичних цивілізацій, інші використовували расистські стереотипи. Запрошення отримували науковці із колишнього кола покійного Мортільє та члени екскурсійного товариства. Таким чином, їхня наукова ідеологія поширювалася в їхніх соціальних групах. Хоча в малюнках меню містилися алюзії на інтерес до «примітивного», «варварського» і «східного», жодного наукового змісту не анонсувалося. Втім, навряд чи це заважало колегам-фахівцям обмінюватися думками про свої інтереси.

Найбільш повний набір ілюстрованих запрошень на вечери зберігається в архіві Société préhistorique française, однак колекція (близько 40 зображень) збережена і в архіві Хв. Вовка (Меню...), а також 26 картонних запрошень на екскурсії та конференції (Запрошення...). Серед численних зображень дольменів у колекції є дві

Запрошення на вечери пам'яті Габрієля де Мортільє (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 84-б)

Запрошення на екскурсію з оглядом дольменів Франції, 1894 р. (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 84-а)

Листівка до Хв. Вовка від нестановленої особи, 1903 р. (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 54-д)

листівки французькою мовою, підписані G «Т». Наразі не вдалося з'ясувати авторство адресанта. В одній із листівок, датованій за штемпелем 12 вересня 1903 р., колега пише Хв. Вовку: «Наступна вечір G. d. M [Габрієля де Мортільє] відбудеться 30 січня. Ваш малюнок буде готовий до цієї вечері?»¹. Ми не знаємо про який саме малюнок йдеться, але можна зробити припущення, що Хв. Вовк був автором котрогось із зображень для запрошень. Запрошення на вечерю від 30 січня у фонді відсутнє, можливо її було перенесено на 17 грудня 1903 р.

1. Висловлюємо щирі вдячність за прочитання й переклад з французької Марині Кумеді.

ВОВК

Хведір (Федір)² Вовк народився у 1847 р. в селі на Полтавщині. Родина взяла російське прізвище «Волков», коли переїхала до Ніжина, щоб дати дітям середню освіту. Як Theodore Volkov він вважався експертом з української антропології, етнології та фольклору в наукових колах Парижа кінця XIX — початку XX ст. Прізвище Вовк він взяв собі після втечі від судових переслідувань з Києва у 1879 р.

2. У різні періоди життя називав себе Хведором Вовком, Федором Вовком, Theodore Vovk, Theodore Volkov, також використовував псевдоніми, зокрема для конспірації.

Після закінчення школи Хв. Вовк два семестри навчався на фізико-математичному факультеті Одеського університету, де слухав зоологію, зокрема, у Іллі Мечникова (1845—1916). У 1866 р. він перевівся до Київського університету, де тісно контактував із громадянами, які офіційно прийняли його у своє коло 1872 р. Наступного року він був одним із членів-засновників Південно-Західного відділу Російського географічного товариства і відповідав, серед іншого, за його етнографічно-фольклористичну дослідницьку програму, перепис населення у київському районі Подолу та співорганізацію III Археологічного з'їзду 1874 р. Протягом двох наступних років він брав участь в археологічних розкопках під керівництвом В. Антоновича (1834—1908) (Франко 2001, с. 55—61).

У фонді Хв. Вовка зберігається цікавий документ — «Показання київського зрадника Веледницького», який свідчить про співжиття соціалістичних і українофільських ідей у середовищі Старої Громади 1870-х рр. Частково документ опублікував І. А. Цеунов (2018).

У першому «розділі» В. Веледницький пише про збори «українофілів-націоналістів» у будинку Судакевичів по вул. Жилинській, на яких обговорювали організацію українофільської партії. Окрім Хв. Вовка («Федора Кондратова») і його дружини¹, він називає М. Драгоманова, М. Зібера, М. Старицького, П. Чубинського, В. Беренштама. «Метою партії було — поширення й утвердження в Малоросії понять про особливість, самостійність України, що за характером і здібностями її населення стоїть набагато вище за Москву (Великоросію), яка, тобто Москва, колись, обманом приєднала до себе Україну й дотепер тримає її в «Московській неволі». Звідси ненависть до монархії загалом і протиставлення їй республіки, вільних спілок громад, що нібито за давніх часів були в Малоросії, та поширення ненависті зокрема до Російського Уряду, до царизму, які пригнічують вільну Україну. Такі поняття поширювалися по молоді, а вона намагалася такі поняття проводити в народ, виключно по селах.

1. Христина, до заміжжя — Васневська (Франко 2001, с. 59).

Так ішла пропаганда українофільства [...]»² (Показання Веледницького..., арк. 7—7 зв.)

Другий «розділ» показань був присвячений «українофілам-соціалістам»:

«... Якось говорячи про справу «Київської комуні» (1874 р., здається) він [Волков] повідомив мені, — на доказ, що, діючи розумно, не попадеши, і намагався побороти в мені боягузтво, — що в епоху комуні в нього часто ночували купи народу, чоловіків і жінок, на підлозі, на стільцях, приїздили вночі з валізами, — і що приїхав якийсь із Ніжина його престарілий батько і був настільки здивований і вражений побаченням, що встав вночі із свічкою й пішов по кімнатах, переконатися, як це сплять в одній кімнаті чоловіки і жінки, а потім сказав синові: «що будеш ти на каторзі» — «І за всім тим, я цілий і неушкоджений», — додав Волков. Таким чином у нього була «радикальна квартира», або за його справжніми словами «foyer radical». Далі я чув від багатьох — від самого Волкова, від Богуславського, що від часу «київської комуні» 1874 р. до виїзду за кордон квартира Волкова була розплідником нігілізму, тобто заперечення віри, сім'ї, вітчизни, що їх проповідували систематично господар, Драгоманов, Зібер, Беренштам і Павло Чубинський. Так, від Волкова я особисто чув, як після св[ятого] хрещення його дитини він у товаристві подібних перехрещував сина в нігілізм, обливаючи його пивом під час співу пісень. Від нього ж чув про читання ним у себе на квартирі систематичного курсу нігілістичної природничої історії за Фіхтом, Молешоттом, Бюхнером, Фейербахом та ін., де доводилося, що немає бога та ін. Зібер читав курс соціалістичної політичної економії за Карлом Марксом, твір якого переклав російською мовою (Критика Капіталу). Відповідно такій школі на практиці відбувалося систематичне розбещення жіночої статі (про яке соромно й писати), з такою метою, щоб дівчина, розбестившись, назавжди залишилася здобиччю комуні і не могла б піти чесною дорогою дружини й матері. Найменше дружини, матері були їм ненависні, як тези, що відвертали від «громадської діяльності». Після такої ґрунтовної підготовки, учні та учениці були на все і всі здатними»³ (Показання Веледницького..., арк. 8 зв. — 9).

Звісно, до цих показань варто ставитись критично. Як писав у спогадах І. Житецький: «Навіть у 1879, коли службовець Веледницький, київський семінарист Богуславський з «суголосного Українця ґрунту» та пронора-революціонер Гольденберг дали жандармам численні свідкування, компрометуючи українських громадських діячів, вони нагородили такого гороху з капустою, що пошкодили лише деяким поодиноким громадянам, а не самій старогромадянській організації» (1926, с. 34).

2. Переклад з російської О. В. Бузько.

3. Переклад з російської О. В. Бузько.

С. Русова згадувала Хв. Вовка таким: «Як оригінальна постать виступав серед усіх цих високоталановитих людей Хведір Вовк, один із наймолодших між ними. Він стояв найближче до тогочасної української молоді, особливо був популярний серед дівчат (т. зв. «тави»), перших київських студенток курсів публічних лекцій, що спочатку викладались випадково (лекції В. Шульгина з усесвітньої історії), а потім систематично з природознавства. Вовк теж був завзятий біолог, і в той час захоплювався всіма галузями природознавства. Пам'ятаю, як він водив мене на насип залізниці, що тоді щойно будувалась через Київ з Одеси на Петербург. На цій розкопаній землі Вовк пояснював мені геологічний склад київських гір, а я цим дуже цікавилася, бо хотіла поставити природознавство в дитячому садку дуже широко. Вовк мав красиве оригінальне обличчя з настовбурченим волоссям, темнокарими дуже виразними очима. Він належав до лівої, конспіративної частини тогочасної громади. Старші трохи підозріло ставились до його конспірацій, а він завше жартував з боягузтва старших громадян. Він підтримував політичні думки Драгоманова, носив у потайній кишені маленьке видання (закордонне) нелегальних віршів Шевченка¹ і взагалі в цілому товаристві визначався, як «нігіліст». Мені він подобався своєю простотою, якимось одразу він став звати мене Ноною (моє родинне ім'я), до того ще він щиро приятелював з Ол. Ол. Русовим; вони складали ліве крило Старої Громади, не так своїм віком, як напрямком своїх думок» (1928, с. 154).

У 1876 р. Хв. Вовк тимчасово емігрував із родиною до Женеви і брав участь у журналістських проектах М. Драгоманова. Він залишався мобільним, щоб переправляти заборонені книги до Російської імперії. Орієнтовно в середині 1878 р. Хв. Вовк повернувся до Києва, де зазнав політичного переслідування. Щоб уникнути покарання, однієї ночі навесні 1879 р. він вирушив на кораблі через Одесу, щоб покинути країну. Там, однак, його заарештували і він зміг звільнитися лише завдяки підтримці особистих контактів, якнайшвидше втікнувши до Румунії.

Через два роки він повернувся до Женеви, де продовжував тісно спілкуватися з М. Драгомановим у приватному, професійному та політичному плані. Відомо, що вони співпрацювали у журналі «Громада» (Франко 2001, с. 61—77).

Малюнок із блокнота Хв. Вовка свідчить про те, що в серпні 1883 р. вони разом здійснили екскурсію до «Казкового каменя» у містечко Реньє, що на кордоні Франції та Швейцарії. Спершу здалося, що малюнок зроблений на тому ж місці, що й фотографія, опублікована О. О. Франко

(1997; 2001). У підписі авторка зазначала, що на ній зображений М. Драгоманов. На звороті фотографії (ймовірно рукою дослідниці) також підпис: «Третій зліва на даху Драгоманов (?)». Однак співставлення обличчя Хв. Вовка, якому на той момент було більше сорока років, і чоловіка на дольмені не дає підстав ідентифікувати другого як М. Драгоманова, якому на той момент мало бути на шість років більше, ніж Хв. Вовку. Натомість людина на фотографії явно виглядає молодшою.

ДРАГОМАНОВ

Починаючи з 1864 р. Михайло Драгоманов викладав у Київському університеті Св. Володимира, читаючи курси переважно з античної історії. Був учасником Київської Старої Громади, писав сміливі статті у російській та галицько-українській пресі. Із Хв. Вовком вони тісно співпрацювали у 1874 р., готуючи III Археологічний з'їзд у Києві. З літа 1874 р. Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства, організований П. Чубинським, перебував під пильним наглядом критиків «українофільства». С. Русова згадувала про відділ як про такий, що «розбуркав національну свідомість багатьох м'явих, пригнічених Українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії...» (1928, с. 154—155).

Як на українського «сепаратиста» та небезпечного радикала на М. Драгоманова посипались доноси до університетського начальства, його атакували реакційні російські газети. Сам цар Олександр II, перебуваючи в Києві у вересні 1875 р., дав розпорядження заборонити М. Драгоманову викладати в Київському та інших південних університетах, дозволивши викладати у північних. Однак він відмовився просити про добровільне звільнення — тоді його звільнили примусово. Це перекривало шлях до подальшої академічної кар'єри в Російській імперії (Лисяк-Рудницький 1994b, с. 349). Емський указ, підписаний у 1876 р., обмежував українські публікації, а Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства було закрито.

М. Драгоманов емігрував до Женеви: «В перших днях березня 1876 р. Драгоманов приїхав до

1. Саме Хв. Вовк займався упорядкуванням цього видання «Кобзаря». Разом із О. Русовим вони доповнили його творами Т. Шевченка, які переховувались у його друзів та прихильників в Петербурзі. Видано було «Кобзар» у Празі 1876 р. (Франко 2001, с. 60).

Відня, щоб виконувати місію, вложену на нього українськими організаціями Києва й Одеси, і почався останній, емігрантський період його життя, що потягся до самої його смерті, двадцять літ без кількох місяців...» (Грушевський 1926, с. 3).

Упродовж більш ніж семи років, 1876—1878 і 1882 (або початок 1883) — 1887 рр. Хв. Вовк і М. Драгоманов жили поруч і співпрацювали. Результатом співпраці, серед іншого, стали п'ять збірників «Громади» та два журнали із тією ж назвою (Франко 2001, с. 71; 2006, с. 33). У 1878 р. в Женеві опубліковане «Передне слово» як перший випуск неперіодичного журналу «Громада». За оцінкою І. Лисяка-Рудницького (1994b, с. 349), ця публікація становила переломову подію у розвитку новітньої української політичної думки і в певному сенсі може вважатися першою українською політичною програмою.

Одночасно М. Драгоманов зблизився із російськими революціонерами. Із 1881 до 1883 р. спілкою «Земській Союзъ» видавалась газета «Вольное слово», яка була заснована для пропаганди принципів ліберально-політичної реформи та децентралізації Росії. Він писав туди статті російською мовою, агітуючи за політичну свободу та розповідаючи російській публіці про постановку соціального питання у Західній Європі та Америці (Драгоманов 1917, с. 45—46).

У червні 1883 р. до нього прибули двоє делегатів¹ аби виробити програму для політичного товариства «Вільна спілка» для агітації як в Україні, так і в Росії. Як згадує сам М. Драгоманов, не з усім він був згоден, адже йому здалося, що вони бажали ширшої роботи «Вільної спілки» в Росії, а не в Україні, а також були солідарні з російськими революціонерами (народовольцями), які, на його думку, морально віджили, а також були небезпечні «через мішанину їх з agents provocateur» (1917, с. 47).

Як пояснює О. С. Козирев, «В. Мальований не погоджувався з наміром М. Драгоманова зосередити діяльність «Вільної Спілки» на тривалий час переважно в Україні, а дуже швидко бажав надати їй загальноросійського характеру. Він досить стримано ставився до перспективи тривалої підготовчої роботи щодо реформування політичного ладу в Росії, вважав зайвим відволікати сили на діяльність у Галичині, не підтримуючи інтерес М. Драгоманова до західнослов'янської політики в цілому. Лише у серпні 1883 р. було узгоджено і надруковано компромісний проект української політико-соціальної програми політичного товариства «Вольный Союз», яке ставило за мету об'єднати всі опозиційні сили в Україні для боротьби за встановлення політичної свободи в Російській імперії» (2013, с. 102).

1. О. С. Козирев (2013, с. 101) вказує, що делегатом був одесит В. Мальований (про якого йдеться нижче).

М. Драгоманов згадує, що вироблення програми просувалось нешвидко, але наприкінці серпня 1883 р. вона була готова, основні тези надрукували і відвезли делегатом до Росії: «Але тут поліція вже дослідила вільноспільців (і саме через стосунки їх з «народовольцями»), й проєктоване політичне товариство умерло на самому початку» (1917, с. 48). Наступного року він надрукував програму «Вільної спілки» (1884), ще маючи надію, що вона прислужиться в Росії, однак водночас маючи і великий скепсис щодо цього (Драгоманов 1917, с. 48—49).

На цей час М. Драгоманов розійшовся у поглядах із київськими громадівцями. На нього зводили наклепи і звинувачували у доносах жан-дармерії. Ширилися чутки, що газета «Вольное слово» підтримувалась царською агентурою, на що М. Драгоманов відповідав, що колись підтримували чутки начебто М. Бакунін — царський агент і начебто ці чутки самою ж царською агентурою і поширювались (Франко 1997, с. 93—94). У «Автобіографії» М. Драгоманов так описував ситуацію: «У так званих російських революціонерів я отримав репутацію запеклого ворога; у той самий час, під впливом урядового нагніту й зневір'я, припинила в Росії й ліберальна агітація, і так звані ліберали стали мати мене за людину наївну, а до того й небезпечну через радикальний та навіть «революційний» характер мого лібералізму. Реакційний напрямок та огида до мене з'явилась і по українських гуртках. Навіть те, що я маю підставу хоча почасти вважати за наслідки агітації, у котрій я брав участь, а саме: деякі цензурні полехкості для українського слова в Росії з 1881—1882 р.² — повернулось проти мене, бо серед українофільських гуртків з'явилась ідея, що тепер не треба закордонними радикальними й взагалі політичними публікаціями роздратовувати уряд проти української літератури в Росії. Серед цих гуртків виникла навіть свідомо реакція проти всякої політичної постановки українського питання й бажання виставляти його як справу тільки культурну» (1917, с. 49).

Однак, як зауважує О. О. Франко (1997, с. 94), М. Драгоманову не варто було гніватись на киян, адже частина з них була змушена піти у підпілля, а інших було ув'язнено через наклепи В. Веддницького (цитованого вище) та А. Богославського. Як пояснює ситуацію М. Грушевський, у момент виїзду позиція М. Драгоманова була між соціал-революціонерами і націонал-культурниками: «На Україні — ж, в Києві й Одесі за сей час лівий елемент ослаб, — передусім тому, що представників сього напрямку багато не стало: одні пішли за кордон — як тільки що вчислені, інші опинилися на заслання, в в'язницях, на шибеницях. Націонал-культурники вийшли з-під їх натиску, і тим треба пояснити, що вже

2. У примітці автор вказує, що в той час гр. Ігнат'єв допустив у Росію Галицько-українську газету «Діло».

в 1880 р. київська громада в делікатній, але рішучій і недвозначній формі дає директиви Драгоманову в помірковано-ліберальнім напрямі. [...] Даліше — з 1881 р. на Україні пішло ще більше поправління громадянства, під натиском білого терору після царевбивства, і на сім ґрунті виникло повне розходження з Драгомановим, хоч він тоді став на платформі ліберально-конституційній і всі надії покладав на ліберальних земців. За сим процесом поправління і заникну революційних і радикальних елементів він мабуть недосить слідкував, мало був інформований, а може й ігнорував його до певної міри, аж поки він не став перед ним у весь зріст в листах Києя 1886—7 рр.¹, і прийшло між Драгомановим і Старогромадянами до повного розриву, болючого, тяжкого, але незмірно важного, і в своїх наслідках, як кожда диференціяція — в останім рахунку корисного для усвідомлення завдань українського визволення, соціального і національного.

Місія Драгоманова — була її многоважним початком» (1926, с. 27—28).

Як наголошував І. Лисяк-Рудницький, щоб легко читати М. Драгоманова, треба бути обізнаними щодо суперечок російських та українських фракцій у 1870—1890 рр. «У кожній політичній праці він виступає не лише «за», але й «проти» певного погляду. [...] Так наприклад існує помітна розбіжність між його українськими та російськими писаннями. У перших він постає безжальним критиком вад українського руху. Щоб знати Драгоманова, мужнього захисника прав українського народу від російського централізму та шовінізму, треба читати його праці російською мовою. Лише зводячи разом обидва боки, одержимо загальну картину позиції Драгоманова в питанні російсько-українських взаємин. Те саме можна сказати і стосовно інших тем. Суперечливі інтерпретації Драгоманова різними критиками — в різні часи на нього нападали як на соціаліста й буржуазного конституціоналіста, націоналіста й космополіта — викликані тим, що критики задовольнялися сприйняттям якогось одного аспекту політичної філософії Драгоманова» (1994а, с. 299). Історик резюмує, що думка Драгоманова синкретична, вона поєднує демократичні і соціалістичні, патріотичні та космополітичні, слов'янофільські та західницькі елементи. Центральною ж в його політичному мисленні є ліберальна ідея.

Було би наївно сподіватися вичерпно розкрити складну тему біографії та політичних поглядів М. Драгоманова у короткій статті, тому, окресливши в загальних рисах контекст, зупинімося детальніше на інших персонажах, зображених на малюнку. У 1883 р., яким датується малюнок у блокноті, М. Драгоманову 42 роки, Хв. Вовку, В. Мальованому і М. Жебуньову приблизно по 37, П. Чижевському — 23. Скільки років Марусьці — поки що не встановлено.

МАРУСЬКА

Ім'я Марія було дуже поширеним у ті роки, тож нам довелося перебрати чимало варіантів, щоб встановити особу «Маруськи»: від доньки В. Беренштама — Марії Беренштам-Кістяківської, авторки спогадів про київські гуртки другої половини 1880-х — початку 1890-х рр. (1928), якій на той момент мало бути 14 років, до дружини В. Мальованого — Марії Миколаєвої (Шитюк, Козирев 2014, с. 134—135).

Наразі здається ймовірним, що Маруська — це донька Миколи Жебуньова. Мабуть, що ще підлітка, цим і пояснюється дещо фамільярне прізвисько. Її спогади про батьків зберігаються у Відділі письмових джерел Державного Історичного музею, що в Москві. У спогадах вона згадує, що в еміграції подружжя Жебуньових вело активне соціальне життя. У женеvському будинку батьків частими гостями були учасники українського національно-демократичного руху — М. Драгоманов, Хв. Вовк, а також В. Мальований. Останній брав участь одночасно і в українському громадівському, і в загальноросійському народницькому русі. Матір та батько належали до гуртка М. Драгоманова, а батько брав участь у випуску журналу «Вольное слово» (Світленко 2003, с. 84—85).

Серед листів Хв. Вовка є недатована записка (уже, мабуть, Петербурзького його періоду), написана на візитці «Віктор Онуфрієвич Писнячевський», такого змісту:

«Я приїхала на зїзд із експер[иментальної] мед[ицини]. Зайшла до Вас, але нікого не застала вдома, про що Вам і пишу. М. Жебуньова.

Я не знаю коли Ви прийдете, а тому дайте мені самі знати, якщо хочете мене побачити. Я живу на Жуковського вул. № 38, буду тут до 2 січня.

*М. Жебуньова»*² (Записка...).

ЖЕБУНЬОВ

Як зазначає Ф. Бауманн у своєму новому дослідженні (2023), тимчасове зближення українофілів і російських радикалів-народників наприкінці 1870-х рр. не було випадковим. Пред-

1. Див. листування: ред. Смаль-Стоцький, 1938.

2. Переклад з російської О. В. Бузько.

ставники обох рухів не любили автократичної держави та феодальних пережитків у сільському порядку, ідеалізували селян і вірили у необхідність їхньої освіти та мобілізації. Однак Україна мала свою народницьку традицію, яка походила ще від кирило-мефодіївців та хлопоманів. Київські хлопомани почали мандрівки селами задовго до перших російських спроб «ходіння в народ», ще наприкінці 1850-х рр. Ідея морального боргу еліти перед селянами відображена зокрема у «Моїй сповіді» В. Антоновича (1862). Тож деякі українофіли побачили можливість союзу, коли Україною поширилося радикальне народництво (Baumann 2023, p. 51).

Як ми бачимо зокрема із цитованих вище показань В. Велєдницького, молодь радикалізувалась, об'єднувалась у гуртки, які ставали все більш закритими, виникало багато підпільних організацій і таємних місць зборів. Одним із таких гуртків були «сен-жебуністи». Жебуньових було троє політично активних братів, родом із Катеринославщини (Микола, Володимир і Сергій Олександровичі), а також їхній кузен Леонід Миколайович. Найімовірніше на малюнку Хв. Вовка зображений саме Микола.

Микола Олександрович Жебуньов, старший із братів, народився не пізніше 1847 р.; дата його смерті поки що не встановлена (Світленко 2006, с. 156). У Харківський період (друга половина 1860-х — початок 1870-х рр.) юні брати Жебуньови зацікавилися ідеями М. Чернишевського, М. Добролюбова і Д. Писарева, внаслідок чого стали учасниками «Санжарівської комуні» під Харковом, де панував принцип «садити буряки й капусту і жити в злагоді з власною совістю» (цит. за Світленко 2003, с. 77). Жебуньови одягались по-селянськи і вели сільське господарство у надії зблизитись із селянами: «Увечері ж, після роботи, 'мужики Жебуньови' поверталися до Харкова, перевдягалися і прямували до театру, на концерт або ж на збори молоді» (Світленко 2003, с. 77).

З початку 1870-х рр., через часті збори молоді на дачі Жебуньових, брати перебували під негласним наглядом каральних органів. У той час у Харкові утворився народницький гурток молоді, де не було формальних керівників, а лише рівноправні однодумці — так зване «козацьке коло», що нагадувало Запорозьку Січ. «Козацьке

коло» народників контактувало із санкт-петербурзькими народниками-чайковцями (Світленко 2003, с. 77—78).

З 1872 р. народники почали виїжджати за межі Російської імперії для продовження навчання і щоб переймати досвід демократичного суспільства. М. Жебуньов із дружиною Зінаїдою проживав у швейцарському Цюриху, де навколо сімейства утворився так званий «орден сен-жебуністів». Учасники продовжували бути прихильниками соціалістичних ідей, прагнули розвивати сільські общини і поширювати знання в народі (Світленко 1996, с. 39).

Із праць С. І. Світленка відомо, що революціонізація гуртка «жебуністів» відбулася у період, коли демократична молодь розпочала підготовку до масового «ходіння в народ». У 1873 р. подружжя Жебуньових прибуло до Одеси. Опорним пунктом загальноросійських народників під час «ходіння в народ» 1874 р. стала одеська «кузня Жебуньових», яка слугувала не лише для навчання ковальській справі, а й була місцем, де переховувалась заборонена народницька література. Невдовзі на півдні почалися арешти, спричинені зрадницькою заявою Г. Трудницького. Микола і Зінаїда встигли вчасно втекти від жандармів і з метою конспірації нарізно виїхали за кордон — спочатку до Великої Британії, а потім до Швейцарії (Світленко 2003, с. 82—83).

У Швейцарії подружжя Жебуньових вело активне соціальне життя, приймали в гостях М. Драгоманова, Хв. Вовка і В. Мальованого, про що вже йшлося у розділі про «Маруську». У певний момент, після 1878 р., подружжя мусило повернутись на Катеринославщину, через належність М. Жебуньова до Інтернаціонального товариства під час проживання в Парижі (Світленко 2003, с. 85).

С. І. Світленко вважає, що у подальшому М. Жебуньов зневірився у революційній ідеї і відійшов від участі у визвольному русі. Він попросив про помилування, отримав його — і вони з сім'єю повернулися на Катеринославщину. За словами його біографа, «тепер прагнення Жебуньова не виходило за межі застосування нової агрономічної техніки в сільському господарстві. Проте царський режим установив за Жебуньовим гласний поліцейський нагляд, який тривав з 7 липня 1883 до 7 липня 1886» (Світленко 2003, с. 84—85). «Після закінчення терміну гласного нагляду, довіри до М. О. Жебуньова з боку влади не виникло. За колишнім народником-радикалом встановили негласний поліцейський нагляд строком на один рік і ретельно контролювали його приватні поїздки до Катеринослава», — пише С. І. Світленко (2006, с. 164), спираючись на дані Державного архіву Одеської області.

Тож чи не вносить малюнок Хв. Вовка деякий коректив до біографії М. Жебуньова 1880-х рр.? Можливо йому з донькою вдалося виїхати за кордон, перебуваючи під гласним поліцейським наглядом? Відомо, що під час обшуку у В. Мальо-

ваного жандармами був вилучений румунський паспорт на ім'я Ф. Кіндратовича (Шитюк, Козирев 2014, с. 138). Чи не за цим паспортом виїжджав М. Жебуньов у Женеvu? Питання залишається відкритим. Частина документів про М. Жебуньова зберігається в російських архівах і наразі нам не доступна. Фотографій або класичних портретів ані Миколи, ані його доньки ми не маємо. За словами С. І. Світленка, прикмети Жебуньових були відомі жандармам: *«Микола — 27 років, високий, стрункий, темно-русявий, смуглявий, схожий на цигана, з невеликою бородою й вусами, з манерами майстрового»* (2003, с. 83). Якщо ж на малюнку Хв. Вовка зображений він із дочкою, то тепер ми маємо хоча б такі їхні портрети.

ЧИЖЕВСЬКИЙ

Павло Іванович Чижевський (1860 — 17 квітня 1925) — український громадський і політичний діяч, дворянин родом з Полтавської губернії, депутат І Державної думи від Полтавської губернії. Студіював фізику в Київському Університеті, згодом у Швейцарії (1884). Ще студентом був за політичну діяльність засланий до Сибіру. Написав ряд публіцистичних статей, де пропагував ідею української державності. Помер і похований у Женеві.

Дослідники М. М. Шитюк і О. С. Козирев (2014, с. 135) вказують, що П. Чижевський наприкінці липня або у перших числах серпня виїжджав з науковою метою до Женеви, де, ймовірно, спілкувався з М. Драгомановим, Хв. Вовком, В. Мальованим, обговорюючи плани щодо майбутньої співпраці. Малюнок Хв. Вовка і його щоденникові записи (про які буде сказано далі) підтверджують цей здогад істориків.

МАЛЬОВАНИЙ

Володимир Григорович Мальований (1847—1893) — український соціаліст-федераліст, поет, учасник громадського і народовольського рухів 1870—90-х рр. У 1870-х рр. В. Мальований був одним із впливових лідерів радикально-демократичного крила Одеської Громади. Займався перевезенням видань М. Драгоманова в Україну, нелегальною громадською друкарнею для випуску соціалістичної літератури і української

агітаційної газети. У 1879 р. за свою діяльність був заарештований і засланий до Сибіру, звідки втік (Шитюк, Козирев 2014, с. 9).

Навесні 1883 р. В. Мальований виступив із ініціативою створення першої в Наддніпрянщині політичної партії українських соціалістів-федералістів. Для цього він написав один із варіантів проекту програми. Остаточний проект, укладений разом з І. Присецьким, став основою політико-соціальної програми українського товариства «Вільна Спілка» — «Вольный Союз» (Шитюк, Козирев 2014, с. 9). Товариство ставило за мету перетворення Російської імперії на засадах політичної свободи і самоврядування. Із М. Драгомановим із цього питання вони співпрацювали якраз влітку 1883 р. За змістом програма мала компромісний характер і не повністю відповідала політичним поглядам як М. Драгоманова, так і В. Мальованого (Козирев 2013, с. 104).

З дружиною Марією Миколаївною Миколаєвою В. Мальований познайомився у 1882 р. Вони перебували у невінчаному шлюбі і проживали у Харкові. Перед від'їздом за кордон (6 квітня 1883 р.) В. Мальований написав своїй сестрі Марії Козловській, рекомендуючи Марію Ніколаєву як свою дружину, через яку з ним можна тримати зв'язок (Шитюк, Козирев 2014, с. 134—135). Спершу у нас була версія, що «Маруська» на малюнку — саме вона, однак, як доводять М. М. Шитюк та О. С. Козирев (2014, с. 135), спираючись на дані з архіву ЦДІАК, а також РДІА, за жандармськими джерелами з 29 липня по 29 серпня вона зареєстрована у Петербурзі. Перебування там, у свою чергу, мабуть, було пов'язане із виконанням доручень організаторів «Вільної Спілки».

Негласний нагляд за І. Присецьким дозволив встановити, що 30 серпня і 1 вересня він зустрічався у готелі «Бель-Вю» з В. Мальованим, з яким заходив до будинків № 48, 52 по Бібіковському бульвару, де проживала дворянська родина Рубісових¹. Катерина Михайлівна і Костянтин Миколайович мали чотирьох доньок — Софію, Олену, Катерину, Ганну і двох синів — Миколу та Олексія. Софія була заміжня за П. Чижевським (Шитюк, Козирев 2014, с. 135, 144), який

1. Хв. Вовк у щоденнику за 1880 і 1883 рр. часто згадує про Катерину Михайлівну Рубісову, називаючи її Рубіска.

присутній на малюнку Хв. Вовка. Вдень 2 вересня на Хрещатику поліція затримує І. Присецького, наступного дня його переводять до тюрми, а у ніч на 3 вересня у готелі «Бель-Вю» заарештовують В. Мальованого і його дружину.

Жандарми вилучили 38 книг і брошур різними мовами (твори В. Жуковського, П. Мирного, П.-Ж. Прудона, М. Драгоманова, журнали «Громада», «Нігіліст», «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, додаток до «Громади» під назвою «Вільна Спілка — Вольний Союз — La Federation», портрети Хв. Вовка, С. Перовської, паспорт і білет румунського підданого Федора Кіндратовича (Шитюк, Козирев 2014, с. 136). Слідство встановило, що під іменем Ф. Кіндратовича у Тульці до кінця 1881 р. мешкав Хв. Вовк. Про контакти В. Мальованого із Хв. Вовком свідчило і те, що у нього за результатами обшуку було вилучено інструкцію Хв. Вовка до В. Антоновича з приводу статей Ф. Кіндратовича в «Киевской старине» (Шитюк, Козирев 2014, с. 139—140). В. Антонович свідчив на допиті, що прізвище Мальованого йому знайоме. Як писав М. Драгоманов у листі до І. Франка через чотири роки (1887): «Поки так мудрили, поліція накрила Мальованого з заміткою в книжці про комісію од Вовка до Антоновича. З поводу статей Кондратовича в *К[иевской] С[тарине]*, в комісії, котру я сам не радив *В[ов]ку* і Мальованому брати, шчоб не мішати політики і археології» (Драгоманов 1908, с. 83).

Були допитані також дружина Хв. Вовка Христина та його брат Дмитро.

Ці події знайшли своє відображення у щоденнику Хв. Вовка.

17 / 29 вересня 1883, Женева: «Только что с Кузьмой¹ говорили. Пропав мабуть Малеваний. И страшно очень за Павла². Как бы с ними еще беды не вышло. А еще по крайней мере до вторника ждатель. Хоть бы он выскочил. И черт меня дернул программу эту ему давать»³ (Щоденник... 1879—1888, арк. 30).

В. Мальований вертався до Києва з Женеви разом із П. Чижевським, тому Хв. Вовк переживає за обох. 19 вересня / 1 жовтня у щоденнику він записує: «Вчера с утра хорошая погода была — после кофе, встретившись с Кузьмой, пошли гулять. Вернувшись позавтракали, стали газеты читать — коли входит Кузьма и поздоровляет: В «Ділі» напечатано, что в Кіеве

арестовано кого-то, приехавшего з-за кордону, а потім ув'язнено Евг. Борисова и Казіміра Козловського. От тобі маєш. Разумеется, сомнений уже никаких. Бедный Малеваний... Ну, теперь понятно, Восточной Сибири не миновать. И Борисов... И конечно все опять провалилось... Боюсь за Павла — как бы и он как-нибудь не взлетел» (Щоденник... 1879—1888, арк. 31).

22 вересня / 4 жовтня: «Од Павла телеграма. Хоть я ее и не понимаю вполне... Но ясно, что он в Кіеве и цел» (Щоденник... 1879—1888, арк. 33).

22 вересня / 5 жовтня: «Ну лист од Павла прийшов. Коротенький і нічого у йому нема, окрім того хіба, що моя болгарська стаття у К. М. Рубіски — а усе добре, що хоч лист є. За Мальованого — що арештований та годі... Уранці коректуру робив, прийшов Драгоманов і помішав» (Щоденник... 1879—1888, арк. 33—34).

2 / 14 жовтня: «Прийшов лист од Павла... Прочитав і цілий день як дурний. Багато думок і дуже важко. Не можу навіть ні писати, ні думати. Хай завтра як пройде трохи...

Був на зборі «Общества пособия эмигрантам»... Тоска і противно — не то склеп з мертвяками, не то больница якась. Ну їх» (Щоденник... 1879—1888, арк. 37).

17 / 29 жовтня: «Учора вранці — щось мене будить — прокидаюсь — аж це мій Павло. Приїхали ще у Неділю увечері... Ну чимало усякої всячини розказав. На головніше, що їх усіх — і К. М. Рубісову і Лену і Соню і Павла і навіть Сашка кликали у Жандармське Управління — кликали через те, що як ходили слідом за Мальованим, то бачили, що він двічі у їх був. Попереду тягали дворників, прислугу — їх питались, а далі вже їх потягли. Питались за Мальованого — вони усі сказали, що не знають і не бачили... Далі Павло (його першого допитували) сам сказав, що він був у Женеві і чом йому паспорту не дають... Тоді його спитали чи бачив він у Женеві Драгоманова. Сказав, що бачив і знає, тоді за мене спитали — сказав, що не знає... Далі пішла Соня — її спитали між іншим чи має вона переписку зо мною. Вона сказала, що ні. Жандарм (капітан Малицький) всміхнувся... Далі Рубіска... Про М[альовано]го нічого нового — три дні у Кієві побув і узяли. Узяли через Присецького бо за їм довго вже ходили... Борисов одказується от усього, думає що може і пустять. Програми здається не попались» (Щоденник... 1879—1888, арк. 39—40).

Як припускають М. М. Шитюк і О. С. Козирев (2014, с. 144), зміст останнього речення може свідчити про те, що проект програми «Вільної Спілки» і програма, яка знаходилася у П. Чижевського, не потрапили до рук поліції.

В. Мальованого та І. Присецького було заслано у Східний Сибір на п'ять років із встановленням пізнішого гласного нагляду на два роки. Під час наступного чергового ув'язнення В. Мальований не відмовився від своїх переконань. Він помер 9 березня 1893 р. у Томській лікарні, не дочекавшись свого звільнення. Одеська Громада

1. В середині 1883 р., коли Хв. Вовк переїхав до Женеви, тут його зустріли М. Драгоманов і А. Ляховський, більше відомий як Кузьма (Франко 1997, с. 94).

2. О. О. Франко вважала, що йдеться про Павла Рубісова (1997, с. 96). Однак М. М. Шитюк і О. С. Козирев (2014, с. 144) доводять, що мова про Павла Чижевського. Малюнок це також підтверджує.

3. Тут і далі: в цитатах зі щоденника збережено орфографію й оригінальну специфічну мову Хв. Вовка. Він починав фразу російською — і переходив на українську. Це важливо для розуміння контексту формування україномовності в середовищі української наукової еліти означеного історичного періоду.

займалась вихованням його дітей до їхнього повноліття (Болдирев 1995, с. 53).

* * *

Попри строкату біографію Хв. Вовка, із численними переїздами на далекі відстані, його спадщина вражає своєю повнотою. До цього слід додати звичку вченого не лише збирати чи виготовляти пам'ятні речі, а й зберігати їх. Тому його спадщина дає унікальну можливість дослідити навіть такі, здавалося б, дрібниці академічної біографії. Новітня історія науки і знання більше не працює виключно з великими структурами, а ставить у центр уваги людину, її тіло, емоції, часову і просторову прив'язку до наукового і позанаукового світу. Це дозволяє дослідити, зокрема, праксеологічний аспект виробництва знань і зрозуміти, як обмежені ресурси, особисті зв'язки, індивідуальний досвід та емоції, і, зрештою, такі аспекти, як здоров'я та фізична підготовка (особливо в польових дослідженнях, наприклад, у горах), впливають на академічний результат (Shapin 2010). Такі підходи прислужилися і для української історії науки та можуть збагатити її в майбутньому (Роде 2020; Rohde 2022; 2023). Для того, щоб зробити такі підходи корисними, не достатньо мати доступ до опублікованих праць науковця, але потрібні й архіви, які містять такі джерела, як наведені у цій статті малюнок та фотографії.

Фотографія як медіум була винайдена у першій половині XIX ст. і з тих пір постійно розвивалась. У другій половині XIX ст. це зробило її особливо цікавою для людей, зокрема і для науковців. Фотографію використовували як сувенір, який можна було створити за власним бажанням, позуючи на знімку. Етнограф В. Гнатюк у 1900 р. писав Хв. Вовку: «Чи не міг би я просити Вас свою фотографію, як маєте? Мені дуже хотілось би її мати» (ред. Сохань 2001, с. 27).

Науковці могли документувати свої дослідження та експедиції, надавати колегам більш точний візуальний матеріал, ніж малюнки, і, зрештою, ілюструвати свою роботу. У тогочасному дискурсі фотографії робили наукові дослідження більш «об'єктивними». У фонді Хв. Вовка ми знаходимо цілу серію «приватних» і водночас «професійних» фотографій, які, будучи на перетині цих двох ідей, ставили соціальний аспект у центр уваги.

Представлений олівецький малюнок, навіть більше, ніж фотографія, пропонує спосіб інтерпретувати сприйняття Хв. Вовком себе у зв'язку із групою. Він не стоїть обличчям до камери, а дивиться на друзів і тримає в руці блокнот. Як глядачі, ми не знаємо, чи він малює, чи пише у цій книжці, але у будь-якому разі ми відчуваємо його як літописця групи, який документує або навіть реєструє її діяльність. Така перспектива узгоджується із його щоденником цього періоду. Без збережених документів Хв. Вовка цей епізод був би повністю забутий.

ЛІТЕРАТУРА

Беренштам-Кістяківська, М. 1928. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років. В: Грушевський, М. (ред.). *За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. 3. Київ: Державне видавництво України, с. 206-225.

Блокнот... *Етнографія. Балкани, Добруджа. Краєвиди, будівлі, одяг, їжа. Нотатки, конспекти, бібліографічні картки, замальовки олівцем*. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 173, арк. 83-84.

Болдирев, О. В. 1995. Перша спроба організації української політичної партії. *Український історичний журнал*, 6, с. 47-55.

Бузько, О. В. 2015. Авторство одного підпису: до історії наукового архіву Інституту археології НАН України. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 197-202.

Грушевський, М. 1926. Місія Драгоманова. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*, 2—3, с. 3-28.

Драгоманов, М. П. 1884. *Опыт украинской политико-социальной программы: свод и объяснения*. Женева: Громада.

Драгоманов, М. П. 1908. *Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895*. Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка.

Драгоманов, М. П. 1917. *Автобіографія*. Київ: Криниця; Герольд.

Житецький, І. 1926. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*, 2—3, с. 29-37.

Записка... *Записка М. Жебуньової*. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 2336.

Запрошення... *Археологія-антропологія. Різні «Запрошення», 26 карток*. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 84-а.

Козирев, О. С. 2013. Політична програма «Вольный Союз» — «Вільна Спілка» як віддзеркалення політико-правових поглядів Володимира Мальованого. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, 11, с. 96-105.

Колеснікова, В. А., Черновол, І. В., Яненко, А. С. 2012. *Музей (Кабінет) антропології та етнології імені проф. Хв. Вовка*. Київ: Стародавній світ.

Листи... *Листи Г. де Мортільє*. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 3262—3263.

Лисяк-Рудницький, І. 1994а. Драгоманов як політичний теоретик. В: Лисяк-Рудницький, І. *Історичні есе*. 1. Київ: Дух і літера, с. 299-348.

Лисяк-Рудницький, І. 1994b. Перша українська політична програма — «Передне слово» до «Громади» Михайла Драгоманова. В: Лисяк-Рудницький, І. *Історичні есе*. 1. Київ: Дух і літера, с. 349-374.

Меню... *Меню обідів*. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 84-б.

Показання Веледницького... *Револьюційна діяльність за царату. Varia*. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 384-а.

Роде, М. 2020. Українська популярна наука в Габсбурзькій Галичині, 1900—14. *East / West: Journal of Ukrainian Studies*, 7 (2), с. 139-171.

Русова, С. 1928. Мої спомини. Рр. 1861—1879. В: Грушевський, М. (ред.). *За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. 2. Київ: Державне видавництво України, с. 135-175.

Світленко, С. 1996. Народне оповідання «сен-жебуністів». *Козацтво*, 1 (4), с. 39-40.

- Світленко, С. 2003. Брати Жебуньови: метаморфози еволюції народницького світогляду. *Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, 2, с. 75-95.
- Світленко, С. І. 2006. *Суспільний рух на Катеринославщині у 50—80-х роках XIX століття*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет.
- Смаль-Стоцький, Р. (ред.). 1938. *Архів Михайла Драгоманова*. І: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.). Варшава: Український науковий Інститут.
- Сохань, П. С. (ред.). 2001. *Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком*. Львів; Київ.
- Франко, О. 1997. *Федір Кіндратович Вовк (1847—1918): Дослідження. Спогади. Бібліографія. До 150-ліття з дня народження вченого*. Нью-Йорк.
- Франко, О. 2001. *Федір Вовк — вчений і громадський діяч*. Київ: Європейський Університет.
- Франко, О. О. 2006. Міжнародні наукові зв'язки Федора Вовка: погляд через століття. *Народна творчість та етнографія*, 1, с. 30-47.
- Цеунов, І. 2018. Суспільно-політична діяльність Хведора Вовка крізь призму доносу Василя Веледницького. *Київські історичні студії*, 1, с. 132-136.
- Черновол, І. В. 2011. Спадщина Федора Вовка в Інституті археології НАН України. *Археологія*, 1, с. 110-117.
- Шитюк, М. М., Козирев, О. С. 2014. *Громадсько-політична діяльність Володимира Мальованого (1847—1893 рр.)*. Миколаїв.
- Щоденник... 1879—1888. *Щоденник Ф. К. Вовка, 1879—1888 рр.* (рукописна копія з власноручних щоденників). Добруджа, Женева, Рим та ін. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 341-а.
- Baumann, F. 2023. *Dynasty Divided: A Family History of Russian and Ukrainian Nationalism*. Ithaca: Northern Illinois University Press, an imprint of Cornell University press.
- Excursion... 1901. Excursion aux environs de Gisors. Le Dimanche 26 Août 1900. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 87-95.
- Fondation... 1901. Fondation de la Société d'excursions scientifiques. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 1.
- Liste... 1901. Liste de membres. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 7-10.
- Ecole... 1894—1895. *Ecole d'Anthropologie. Cours de M. A. de Mortillet, 1894—1895. Liste des Monuments mégalithiques de France portant des figures sculptées*. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 53.
- Mortillet, G. de. 1876. Tableau de la France préhistorique. *Matériaux Pour L'histoire Primitive Et Naturelle De L'homme*, VII, 2 série, p. 318-319.
- Richard, N. 2012. Volkov in France. Cultural Transfers in Anthropology and Prehistoric Archaeology at the end of the 19th Century. *Археологія і давня історія України*, 9: Історія археології: дослідники та наукові центри, с. 220-227.
- Rohde, M. 2022. *Nationale Wissenschaft zwischen zwei Imperien. Die Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, 1892—1918*. Göttingen: Vienna University Press.
- Rohde, M. 2023. Wissenstopographien des Grenzraums: Die ruthenisch-ukrainisch bewohnten Ostkarpaten im Visier von «frontier»-Wissenschaften des langen 19. Jahrhunderts. In: Schröder, L., Wegewitz, M., Gundermann, C. (Hg.). *Raum- und Grenzkonzeptionen in der Erforschung europäischer Regionen*. Dresden, S. 231-255.
- Shapin, S. 2010. *Never Pure: Historical Studies of Science as if It Was Produced by People with Bodies, Situated in Time, Space, Culture, and Society, and Struggling for Credibility and Authority*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Schlanger, N., Soulier, P. 2002. A Feast for the Eyes: Celebrating Prehistory in the De Mortillet Dinners (an Iconographic Dossier). *Antiquity*, 76 (291), p. 132-133.
- Visite... 1901. Visite a l'Exposition colonies étrangères d'Asie. Le Dimanche 12 Août 1900. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 79-86.
- Volkov, Th. 1896. Dolmens de l'Ile-d'Yeu. *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*, IV (7), p. 241-246.

REFERENCES

- Berenshtam-Kistiakivska, M. 1928. Ukrainski hurtky v Kyivi druhoi polovyny 1880-ykh ta pochatku 1890-ykh rokiv. In: Hrushevskiy, M. (ed.). *Za sto lit: Materiialy z hromadskoho y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX stolittia*. 3. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, s. 206-225.
- Bloknot... *Etnohrafiia. Balkany, Dobrudzha. Kraievdy, budivli, odiah, yizha. Notatky, konspekty, bibliohrafichni kartky, zamalovky olivsem*. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, spr. 173, ark. 83-84.
- Boldyriev, O. V. 1995. Persha sprobа orhanizatsii ukrain-skoi politychnoi partii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, s. 47-55.
- Buzko, O. V. 2015. Avtorstvo odnogo pidpysu: do istorii naukovoho arkhivu Instytutu arkheolohii НАН України. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17), s. 197-202.
- Hrushevskiy, M. 1926. Misiia Drahomanova. *Ukraina: naukovyi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva*, 2—3, s. 3-28.
- Dragomanov, M. P. 1884. *Opyt ukrainskoi politiko-sotsial-noi programy: svod i obieiasneniia*. Zheneva: Gromada.
- Drahomanov, M. P. 1908. *Lysty do Iv. Franka i ynshykh. 1887—1895*. Lviv: Naukove Tovarystvo im. Shevchenka.
- Drahomanov, M. P. 1917. *Avtobiohrafiia*. Kyiv: Kpynytsia; Hepold.
- Zhytetskyi, I. 1926. Ostannii vyizd M. P. Drahomanova za kordon. *Ukraina: naukovyi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva*, 2—3, s. 29-37.
- Zapyska... *Zapyska M. Zhebunovoi*. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 3, spr. 2336.
- Zaproshehnia... *Arkheolohiia-antropolohiia. Rizni «Zaproshehnia», 26 kartok*. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, spr. 84-a.
- Kozyrev, O. S. 2013. Politychna prohrama «Volnyi Soiuз» — «Vilna Spilka» yak viddzerkalennia polityko-pravovykh pohliadiv Volodymyra Malovanoho. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*, 11, s. 96-105.
- Kolesnikova, V. A., Chernovol, I. V., Yanenko, A. S. 2012. *Muzei (Kabinet) antropolohii ta etnolohii imeni prof. Khv. Vovka*. Kyiv: Starodavnyi svit.
- Lysty... *Lysty H. de Mortilie*. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 3, spr. 3262—3263.
- Lysiak-Rudnytskyi, I. 1994a. Drahomanov yak politychnyi teoretyk. In: Lysiak-Rudnytskyi, I. *Istorychni ese*. 1. Kyiv: Dukh i litera, s. 299-348.
- Lysiak-Rudnytskyi, I. 1994b. Persha ukrainska politychna prohrama — «Perednie slovo» do «Hromady» Mykhaila Drahomanova. In: Lysiak-Rudnytskyi, I. *Istorychni ese*. 1. Kyiv: Dukh i litera, s. 349-374.
- Menui... *Menui obidiv*. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, spr. 84-b.
- Pokazannia Veleldnytskoho... *Revoliutsiina diialnist za tsaratu. Varia*. НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, spr. 384-a.
- Rode, M. 2020. Ukrainka populiarna nauka v Habsburzkii Halychyni, 1900—14. *East / West: Journal of Ukrainian Studies*, 7 (2), s. 139-171.
- Rusova, S. 1928. Moi spomyny. Rr. 1861—1879. In: Hrushevskiy, M. (ed.). *Za sto lit: Materiialy z hromadskoho y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX stolittia*. 2. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, s. 135-175.

COMMUNITY IN IMAGES: ARCHIVAL SOURCES ON THE BIOGRAPHY OF KHVEDIR VOVK

The paper discusses visual materials from the fond of the Ukrainian archaeologist, anthropologist and ethnologist Khvedir Vovk concerning the most understudied period of his biography in Swiss (1876–1878, 1883–1887) and French (1887–1905) emigration. As part of an ongoing digitization project, numerous dolmen illustrations from this period have been found in his papers. We consider these documentations of excursions with regard to their social component. Therefore, we are illuminating Vovk's role in Mykhailo Drahomanov's circles in Geneva, and his participation in French archaeologist circles around Gabriel and Adrien de Mortillet.

At the heart of the consideration is a sketch drawn by Vovk from an excursion, which we use to show how many complex memories are contained in it. The drawing shows a moment in August 1883, which later was followed by dramatic events. The depicted Vovk, Drahomanov, Malyovany, Chyzhevsky, Zhebunov (and probably Zhebunov's daughter Maruska) gathered in Geneva for a political purpose: to draft a project for the political association called the «Free Union». Its aim was to promote the principles of liberal political reform and decentralization in the Russian Empire. As Drahomanov recalled in his memoirs, the goal was to campaign for political freedom and to inform Ukrainian and Russian public about the social issues in Western Europe and America.

As we argue, such images are at an intersection between scientific documentation and private memorabilia. They provide information about the complex ties of a scientist that show little in his published works but influenced his private, social and academic life. Through his extensive collections of such materials, Vovk's papers are of the greatest interest to a modern Ukrainian history of science that addresses both the private dimensions of biography and the European interconnections of Ukrainian scientists.

Keywords: history of knowledge, history of science, photography, dolmen, emigration.

Одержано 8.11.2023

БУЗЬКО Олександра Вікторівна, молодша наукова співробітниця, завідувачка Науковим архівом, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BUZKO Oleksandra V., Junior Researcher, Head of Scientific Archive, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3969-8955,

e-mail: olexandrabuzko@gmail.com.

РОДЕ Мартін, доктор філософії, дослідник, Інститут дослідження Східної та Південно-Східної Європи імені Ляйбніца, Регенсбург, Німеччина.

ROHDE Martin, Dr., Research Fellow, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Regensburg, Germany.

ORCID: 0000-0001-9856-8654,

e-mail: rohde@ios-regensburg.de.

Svitlenko, S. 1996. Narodne opovidannia «sen-zhebuniv». *Kozats'tvo*, 1 (4), s. 39-40.

Svitlenko, S. 2003. Braty Zhebunovy: metamorfozy evo-lutsii narodnytskoho svitohliadu. *Naddnyprianska Ukraina: istorichni protsesy, podii, postati*, 2, s. 75-95.

Svitlenko, S. I. 2006. *Suspilnyi rukh na Katerynoslavsh-chyni u 50—80-kh rokakh XIX stolittia*. Dnipropetrovsk: Dni-propetrovskiy natsionalnyi universytet.

Smal-Stotskiy, R. (ed.). 1938. *Arkhiv Mykhaila Drahoma-nova*. I: Lystuvannia Kyivskoi Staroi Hromady z M. Dra-homanovym (1870—1895 rr.). Varshava: Ukrainskiy nauko-vyi Instytut.

Sokhan, P. S. (ed.). 2001. *Lystuvannia Fedora Vovka z Vo-lodymyrom Hnatiukom*. Lviv; Kyiv.

Franko, O. 1997. *Fedir Kindratovych Vovk (1847—1918): Doslidzhennia. Spohady. Bibliohrafiia. Do 150-littia z dnia narodzhennia vchenoho*. Niu-York.

Franko, O. 2001. *Fedir Vovk — vchenyi i hromadskiy dii-ach*. Kyiv: Yevropeiskiy Universytet.

Franko, O. O. 2006. Mizhnarodni naukovy zv'iazky Fedora Vovka: pohliad cherez stolittia. *Narodna tvorchist ta etno-hrafiia*, 1, s. 30-47.

Tseunov, I. 2018. Suspilno-politychna diialnist Khvedora Vovka kriz pryzmu donosu Vasylia Veleznytskoho. *Kyivski istorichni studii*, 1, s. 132-136.

Chernovol, I. V. 2011. Spadshchyna Fedora Vovka v Insty-tuti arkhelohii NAN Ukrainy. *Arkheolohiia*, 1, s. 110-117.

Shytiuk, M. M., Kozyrev, O. S. 2014. *Hromadsko-polit-ychna diialnist Volodymyra Malovanoho (1847—1893 pp.)*. Mykolaiv.

Shchodennyk... 1879—1888. *Shchodennyk F. K. Vovka, 1879—1888 rr. (rukopysna kopiia z vlasnoruchnykh shchoden-nykiu)*. Dobrudzha, Zheneva, Rym ta in. NA IA NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 341-a.

Baumann, F. 2023. *Dynasty Divided: A Family History of Russian and Ukrainian Nationalism*. Ithaca: Northern Illinois University Press, an imprint of Cornell University press.

Excursion... 1901. Excursion aux environs de Gisors. Le Dimanche 26 Août 1900. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 87-95.

Fondation... 1901. Fondation de la Société d'excursions scientifiques. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 1.

Liste... 1901. Liste de membres. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 7-10.

Ecole... 1894—1895. *Ecole d'Anthropologie. Cours de M. A. de Mortillet, 1894—1895. Liste des Monuments mégalithiques de France portant des figures sculptées*. NA IA NAN Ukrainy, ф. 1, оп. 1, спр. 53.

Mortillet, G. de. 1876. Tableau de la France préhistorique. *Matériaux Pour L'histoire Primitive Et Naturelle De L'homme*, VII, 2 série, p. 318-319.

Richard, N. 2012. Volkov in France. Cultural Transfers in Anthropology and Prehistoric Archaeology at the end of the 19th Century. *Археологія і давня історія України*, 9: Історія археології: дослідники та наукові центри, с. 220-227.

Rohde, M. 2022. *Nationale Wissenschaft zwischen zwei Im-perien. Die Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, 1892—1918*. Göttingen: Vienna University Press.

Rohde, M. 2023. Wissenstopographien des Grenzraums: Die ruthenisch-ukrainisch bewohnten Ostkarpaten im Visier von «frontier»-Wissenschaften des langen 19. Jahrhunderts. In: Schröder, L., Wegewitz, M., Gundermann, C. (Hg.). *Raum-und Grenzkonzeptionen in der Erforschung europäischer Re-gionen*. Dresden, S. 231-255.

Shapin, S. 2010. *Never Pure: Historical Studies of Science as if It Was Produced by People with Bodies, Situated in Time, Space, Culture, and Society, and Struggling for Cred-ibility and Authority*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Schlanger, N., Soulier, P. 2002. A Feast for the Eyes: Cel-ebrating Prehistory in the De Mortillet Dinners (an Icono-graphic Dossier). *Antiquity*, 76 (291), p. 132-133.

Visite... 1901. Visite a l'Exposition colonies étrangères d'Asie. Le Dimanche 12 Août 1900. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 79-86.

Volkov, Th. 1896. Dolmens de l'Ile-d'Yeu. *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*, IV (7), p. 241-246.